

Inhoud

Voorwoord 9

- 1 De aarde draait 17
- 2 Waar de aarde uit bestaat 29
- 3 Luxemburg 53
- 4 Vulkanen boven en onder de grond 96
- 5 Erosie 123
- 6 Nooit meer slapen 165
- 7 Hermans als wetenschapper 230

De geologische tijdschaal 240

Noten 241

Bibliografie 249

Register van in de tekst genoemde werken van
Willem Frederik Hermans 263

Algemeen register 264

Voorwoord

‘Wie over de reling hing en recht naar beneden keek, kon vaststellen dat het schip vorderde; of draaide alleen de aarde er onderdoor?’

Een zin op de eerste bladzijde van de eerste roman van Willem Frederik Hermans, *Conserve* (vw1, 9).¹ De verwarring is herkenbaar. Je zit in een trein op het station, hij moet zo vertrekken. Op het spoor naast je staat ook een trein. Een van de treinen gaat rijden: is het je eigen trein of die andere naast je? De verwarring duurt maar een ogenblik, maar in dat ene ogenblik weet je het even niet. Op dat moment ken je de waarheid niet. Wat is waarheid? Een vraag die centraal staat in het werk van Hermans. Net als de aarde.

Wie was Willem Frederik Hermans? Een van de grootste Nederlandse schrijvers van de twintigste eeuw. Maar ook een scherpzinnig wetenschapper, een fysisch geograaf. Het was het oog van de geograaf die zich afvroeg of de aarde onder het schip door draaide. Maar ook dat van de romanschrijver, want het is het personage in de roman dat zich dat afvraagt.

Hermans heeft zoveel geschreven dat er een heel boek is gemaakt met de titels en omslagen van al zijn 723 gepubliceerde boekdrukken, en hij werd vertaald in 28 talen.² De bekendste romans zijn *De donkere kamer van Damocles* en *Nooit meer slapen*. Zijn *Volledige Werken* beslaan 24 boekdelen. Hij had een manische drang om alles wat op hemzelf betrekking had vast te leggen. Zodoende heeft hij een enorm archief van dertig strekkende meter achtergelaten, met al zijn manuscripten, dagboeken, reisbeschrijvingen en correspondentie, in totaal meer dan 11 000

items.³ Hij correspondeerde met meer dan 2600 mensen en instellingen en bewaarde niet alleen de brieven die hij ontving, maar maakte ook doorslagen van alle brieven die hij zelf schreef. Hij heeft meer dan 10 000 zwart-witfoto's en kleurendia's van zijn vele reizen gemaakt, en die allemaal gecatalogiseerd, niet alleen waar ze genomen waren en wat erop stond, maar ook of ze van belang waren voor de literatuur, voor de kunst, voor de familie of voor zijn vak. Er zijn twee biografieën van hem verschenen; de laatste, in twee delen, telt meer dan tweeduizend bladzijden.⁴ Vele jonge neerlandici zijn gepromoveerd op zijn romans. Er bestaan talloze boeken, tijdschriftartikelen, televisie-interviews en recensies van gerenommeerde letterkundigen over hem en zijn werken.

Ik was al jong gefascineerd geraakt door zijn boeken, en vooral door *Mandarijnen op zwavelzuur*. Niet omdat ik het eens kon zijn met zijn vileine oordeel over de besproken schrijvers, want van het merendeel had ik nooit iets gelezen, maar vooral vanwege de virtueuze manier waarop hij hen tot de grond toe afbrandde. Hij is een van mijn grote drie: Hermans, Karel van het Reve, Rudy Kousbroek. Allemaal essayisten die uitblinken door heldere taal, scherpe stellingname en onweerstaanbare humor, en niets hebben met mystiek, religie en sport. Pas later ben ik Hermans' romans gaan waarderen, en voelde ik verwantschap met zijn visie op de nietigheid van de mens in het licht van de geologische geschiedenis en de zinloosheid van het menselijk streven. Maar ook raakte ik verrukt van zijn ongelooflijke opmerkingsgave, zijn schitterende metaforen en zijn hilarische cynisme.

Eén boek is een beetje een stiefkindje voor de letterkundigen gebleven: *Erosie*, een fysisch-geografisch-geologisch leerboek uit 1960. Het begint met een uiterst beknopte inleiding in de geologie ('zo onvolledig mogelijk,' zegt hij op pagina 28), en mondt uit in een hartstochtelijk pleidooi om de door de mens veroorzaakte bodemerrosie tegen te gaan. In tegenstelling tot zijn romans heeft het maar één druk gehad, en het is niet bij zijn vaste uitge-

vers Van Oorschot of later De Bezige Bij verschenen maar bij Uitgeverij Heijnis in Zaandijk. Het is als niet-literair werk ook niet opgenomen in de *Volledige Werken*. Er wordt wel beweerd dat als hij professor wilde worden, hij ten minste één boek op zijn vakgebied geschreven moest hebben.⁵ Dat is *Erosie* geworden. Desondanks heeft hij het nooit verder gebracht dan tot lector. Als hij niet in 1973 uit Groningen was vertrokken, was hij in 1980 wél professor geworden, want in dat jaar werden alle lectoren automatisch hoogleraar.

Maar ook de fysisch geografen hebben het boek grotendeels links laten liggen. Het stond wel op mijn lijst van verplichte literatuur toen ik net als Hermans – alleen vijfentwintig jaar later – aan de studie fysische geografie bij de Universiteit van Amsterdam begon, ook net als Hermans als geologie-spijtoptant, maar het is door de docenten nooit ter sprake gebracht, ook niet door professor Bakker, Hermans' promotor. Ik bezit inmiddels Bakkers exemplaar, met een kaartje erin met de getypte woorden 'met de complimenten van' en daaronder het voorgedrukte 'Dr. W.F. Hermans'. Maar aan niets is te zien dat Bakker het echt gelezen heeft. Het kaartje is erin geplakt door Bakkers zoon Jan Albert, en ook heeft hij erin geschreven: 'Uit de bibliotheek van Prof. Dr. J.P. Bakker.' Ik ben hem dankbaar dat hij mij dat exemplaar heeft geschonken. Ik was tenslotte Bakkers laatste assistent, terwijl Hermans de eerste was.

Letterkundigen graven graag naar diepere lagen in romans, maar soms heb je daar een geoloog bij nodig. En toch heeft nog geen enkele geoloog of fysisch geograaf op zijn eigen manier in Hermans' boeken gegraven. Met dit boek wil ik die leemte vullen en nagaan in hoeverre de fysische geografie en de geologie – dat was voor hem vrijwel hetzelfde, en voor mij ook⁶ – de inspiratie hebben geleverd voor zijn romans en voor zijn wereldbeeld. Ik volg daarbij losjes de chronologie van de voor mij meest relevante boeken en verhalen. Tegelijk is een aantal onderwerpen die in *Erosie* aan de orde komen als een rode draad door het boek geweven. Dan valt op hoezeer schijnbaar verzonnen situaties en

locaties terug te voeren zijn op zijn feitelijke geologische observaties.

Een belangrijk hulpmiddel daarbij zijn de duizenden foto's die hij op zijn reizen heeft gemaakt. Hermans had ooit de ambitie om beroepsfotograaf te worden. Dat is weliswaar niet gelukt, hij zakte steeds voor het praktische deel van de examens,⁷ maar zijn foto's zijn een onvervreemdbaar deel van zijn oeuvre geworden. Waar dat zinvol leek heb ik er een aantal van opgenomen. Hermans heeft zelf vanaf 1957 zijn kleurendia's genummerd, die zijn aangeduid met 'WFH dia' en het volgnummer in zijn collectie. Zijn zwart-witfoto's zijn niet gecatalogiseerd en zijn aangeduid met 'Foto WFH' met het jaartal erbij (als dat bekend is). Voor wie daar behoefte aan heeft is achterin ook een geologische tijdschaal opgenomen.

Ik was aanvankelijk van plan hem na te reizen naar de geologisch interessante plaatsen die hij had bezocht, net zoals tientallen letterkundigen literaire pelgrimstochten maakten om zijn huizen in Amsterdam, Groningen, Parijs en Brussel vanbuiten en vanbinnen te fotograferen ('Hermans is hier geweest,' schreven ze dan). Maar achteraf blijkt dat ik tijdens mijn loopbaan al op veel van die reisbestemmingen ben geweest, zonder te weten dat ik daar in Hermans' voetsporen trad. Ik heb dan ook niet geschroomd om daarvan eigen foto's op te nemen, aangeduid met SK en het jaartal erachter. Alleen Finnmark, waar *Nooit meer slapen* zich afspeelt, ken ik niet uit eigen ervaring, maar juist daar schijn je over de literaire toeristen te struikelen, dus daar begin ik nog maar even niet aan.

Overigens heb ik daarbij geenszins volledigheid nagestreefd. Hermans heeft vele reizen gemaakt naar bestemmingen waar hij blijkens de bijschriften op de lijst van zijn foto's geen geologische objecten heeft gefotografeerd. Die heb ik dan ook niet nader onderzocht. Ik heb ook lang niet alles van Hermans gelezen. Het is heel goed mogelijk dat er nog een boek als dit valt samen te stellen over alles wat ik heb overgeslagen.

Ik heb me bovendien zo veel mogelijk onthouden van enig

commentaar op literaire, filosofische en psychologische aspecten. Die zijn bij vele anderen al aan de orde gekomen, en veel beter en diepgaander dan ik ooit zou kunnen. Ik hoop alleen dat toekomstige hermansianen zich er door dit boek van laten overtuigen dat ook de fysisch-geografische en geologische context van Hermans' werken volwaardige aandacht verdient.

Ik wil hierbij mijn grote dank uitspreken aan het Willem Frederik Hermans Instituut (WFHI), dat de nalatenschap van Hermans beheert in opdracht van de Erven, en met name aan de voorzitter van het WFHI, Raymond Benders. Dankzij de toestemming van het WFHI heb ik inzage gekregen in het enorme archief van Hermans, iets wat veel eerdere hermansianen hebben moeten ontberen omdat het nog steeds gesloten is. Ik dank Raymond Benders ook hartelijk voor het meelesen van de tekst, voor de vele bronnen die hij heeft aangedragen en voor zijn relevante suggesties en correcties.

In mijn dank wil ik ook Bertram Mourits betrekken, hoofd collecties van het Literatuurmuseum, die het Hermans-archief onder zijn hoede heeft en mij met zijn staf alle medewerking heeft gegeven.

Een essentiële rol in dit boek is gespeeld door Piet Schreuders, hermansiaan van het eerste uur en begenadigd ontwerper, die al het beeldmateriaal van Hermans heeft gecatalogiseerd. Daar heb ik in dit boek ruimhartig gebruik van mogen maken, en bovendien heeft hij uit schijnbaar contrastloze contactafdrukken en beschimmelde dia's schitterende foto's weten te destilleren. Mijn grote dank daarvoor.

Verder heel veel dank aan Jan Albert Bakker, zoon van Hermans' leermeester professor Jan Pieter Bakker en zelf gerespecteerd archeoloog. Hij heeft mij ruimhartig zijn hele uitgebreide verzameling hermansiana ter beschikking gesteld, niet alleen zijn vaders exemplaar van Hermans' proefschrift en van *Erosie*, maar ook vele boeken van anderen over Hermans' werken. Ook heeft hij zijn vaders agenda uitgeplozen op zoek naar vermeldingen van Hermans en heeft hij mijn manuscript zorgvuldig ge-

lezen en van nuttig commentaar voorzien. Het eerste vonkje voor dit boek ontstond toen ik hem raadpleegde voor een artikel over zijn vaders belevenissen in Suriname.⁸ Literatuurcriticus Pieter Steinz had mij weliswaar in 2007 al eens gevraagd om als ambassadeur voor Hermans' *Nooit meer slapen* op te treden, maar daar is toen alleen een klein stukje in *NRC Handelsblad* uit voortgekomen.⁹

Bert Boekschoten, de enige geoloog met wie Hermans altijd warme betrekkingen heeft onderhouden, heeft mijn project steeds van harte ondersteund. Ik ben hem dankbaar voor alle inside-information over Hermans' Groningse tijd, voor zijn vriendschap, zijn waardevolle adviezen en zijn tips.

Willem Otterspeers biografie van Hermans was een schatkamer van aanknopingspunten voor mijn verhaal. Zonder zijn jarenlange inspanningen om alle brieven en documenten van en over Hermans te lezen voor zijn biografie, en zonder de nuttige tips die hij mij persoonlijk gaf, was er niet veel van dit boek terechtgekomen. Ik moet scherpshijpers wel vast waarschuwen dat ik niet al zijn verwijzingen opnieuw heb gecontroleerd.

Met Henk Donkers, Nijmeegs geograaf, heb ik eerder van gedachten gewisseld over Hermans' wetenschappelijke erfenis en die van zijn eigen leermeester Jan Piket. Hij heeft mijn project van nabij gevolgd en eerdere versies van gedetailleerd commentaar voorzien. Hartelijk dank! Norbert Piket, zoon van Jan, dank ik voor de inzage in zijn vaders archieven en zijn openhartige commentaren op zijn vaders loopbaan.

Mijn bezoek aan geograaf, reisschrijver, noorderling, Hermans-kenner en meezer Gerrit-Jan Zwier in Zuidhorn, Groningen is ook buitengewoon vruchtbaar geweest, en heeft een aantal nieuwe aanknopingspunten opgeleverd. Dank daarvoor!

Collega-geoloog, Hermans-kenner en meezer Johan Buis-kool Toxopeus heeft goede adviezen gegeven en noodzakelijke verbeteringen in de tekst gesuggereerd. Daar ben ik dankbaar voor.

Ook dank aan Ciska Ackermann, Karin Anema, Hanneke Be-

rendsen-Smit Sibinga, Wim van der Beek, Rob van den Berg, Guus Borger, Rob Felix, Wim de Gans, Arike Gill, Bas Godska, Martin Hillenga, Ward Koster, Willem Langenberg, Steinar Midtskogen, Jaap van der Meer, Bruno van Moerkerken, Ben de Pater, Harm Rondeel, Willy van Tellingen, Aart de Veer, Rob Verschure, Frances Versluis, Sieger Vreeling, Frank Wesselingh, Hanco Zwaan en Hendrik Zijlstra voor informatie die in het boek is terug te vinden.

Mijn redacteur Caspar Dullaart bij Atlas Contact bezit de gave om je met nieuwe ogen te laten kijken naar tekst waarop je jezelf hebt blindgestaard. Dat is het boek zeer ten goede gekomen. Klasse! Ik dank mijn uitgever Marcella van der Kruk voor haar constante vertrouwen en enthousiasme, maar ook voor haar strenge hand bij de beeldselectie wanneer ik zelf tot overdaad neigde. Ton Markus van Kartomedia heeft een aantal essentiële figuren getekend en aangepast aan de stijl van het boek. Nils von der Assen heeft met grote nauwgezetheid alle taalfoutjes en interpunctieproblemen opgespoord, en Helen Zwaan zorgde er als bureauredacteur voor dat alle punten op de i werden gezet, dank daarvoor! Ik ben trots op het mooie omslag dat Bart van den Tooren heeft gemaakt op grond van de foto van Emiel van Moerkerken. Dank ook aan Rick van Geest voor zijn strikte controle op het productieproces. Wim ten Brinke heeft met zijn scherpe ogen genadeloos alle tekortkomingen in het beeldmateriaal opgespoord en gerepareerd waar dat mogelijk was. Ik ben zeer content met het uiteindelijke resultaat, mijn dank! Desondanks heb ik een aantal onscherpe of slecht belichte foto's van Hermans opgenomen, omdat ik het weergeven van zijn geologische blik soms nóg belangrijker vond dan de kwaliteit van zijn foto's. Mariette, heel veel dank voor je constante steun en stimulering.

De aarde draait

Ontgrendelingen

In zijn boek *Erosie* vergelijkt Hermans het universum met een nauwkeurig geregelde machine.

Haast alle machines die de wereld driehonderd jaar geleden kende, waren machines met bewegende delen: raderwerken. Zij waren gebaseerd op de eenvoudige wet dat één omwenteling van een groot rad bijvoorbeeld twaalf omwentelingen van een klein rad ten gevolge heeft en dat er, omgekeerd, twaalf omwentelingen van een klein rad nodig zijn om het grote rad éénmaal te doen ronddraaien. De meest algemene toepassing hiervan vonden men in het uurwerk. (*Erosie*, 7)

Ik vind dat Hermans hier een schot voor open doel heeft gemist, want de verbindingsschakel tussen het universum en het uurwerk is het planetarium van Eise Eisinga in Franeker, gebouwd tussen 1774 en 1781.

Het is niet alleen een wetenschappelijk kunststuk van een ongehoorde schoonheid, maar ook het mooiste raderwerk in de zin van Hermans dat je je maar kunt voorstellen. Dat zie je op de zolder van het gebouw, waar de ingenieuze constructie van in elkaar grijpende tandwielen te zien is.

Hermans vervolgt zijn betoog met de werking van een klok die om het halfuur slaat. Het lijkt of er in het halfuur tussen twee slagen niets gebeurt in het uurwerk.

Maar in werkelijkheid wordt er bijvoorbeeld in het mechanis-

Planetarium van Eise Eisinga, Franeker. Bron: Wikipedia.

me een hefboom langzaam opgeheven die, als hij op een bepaald punt aangekomen is, het slagwerk ontgrendelt. (*Erosie*, 8)

Die ontgrendeling is eigenlijk het centrale thema van dat boek. Als kleinschalige voorbeelden noemt hij 'het klassieke voorbeeld van de zanger die in het gebergte door de luchtrillingen van zijn stemgeluid een lawine op zijn geweten heeft. Maar de sneeuw had zich al lang tevoren opgehoopt. Voor een aardstorting geldt *mutatis mutandis* hetzelfde.' (*Erosie*, 11) Ook dit idee had hij verder kunnen uitwerken: aardbevingen en vulkanische erupties worden precies op dezelfde manier ontgrendeld nadat zich al jarenlang spanningen in de aardkorst hebben opgebouwd. Het zijn *pulsen* in de tijd, net als het slagwerk van de klok.

Maar waar het hem werkelijk om gaat is dat de mens, zonder dat hij het in de gaten heeft, processen op aarde kan ontgrende-